

Κώστας Γεωργακόπουλος, Ειρήνη Μαραβέλια

Η Μεσαρά στα περιηγητικά κείμενα: η αναζήτηση του παρελθόντος και η ανάδυση του αρχαιολογικού της τοπίου

ABSTRACT

THE MESARA IN TRAVELLERS' TEXTS: THE QUEST FOR ITS PAST AND THE EMERGENCE OF ITS ARCHAEOLOGICAL LANDSCAPE

Crete was an attractive destination for European travellers as early as the medieval period. The memory of its ancient culture, the natural environment and the “exotic”, to European eyes, character of its inhabitants made travellers turn their attention to the island of Minos. Later on, the revival of interest in antiquity motivated many literate people to travel to Crete in order to “discover” ancient cities and artefacts with the assistance of local guides.

The Mesara plain was of particular interest to those travellers. There could be found the dwelling of the legendary Minotaur, the so-called Labyrinth, which was actually a quarry and the most important “tourist” attraction of Crete until the discovery of Knossos by Sir Arthur Evans at the beginning of the 20th century. Moreover, the ruins of Gortyna, the capital of the island during the Roman period, lay close by. It is important to mention that the Labyrinth and Gortyna were, almost exclusively, the only ancient sites depicted on maps by early cartographers.

In this text we examine not only the archaeological and classicist perspective of these tours but also the travellers' interactions with the local population of the Mesara and their relations with the Ottoman authorities.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Μεσαρά, περιηγητές, Λαβύρινθος, Μινώταυρος, Γόρτυνα, αρχαιότητες, Ενετική περίοδος, Οθωμανική περίοδος

Κατά την περίοδο της Αναγέννησης η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για το ελληνορωμαϊκό παρελθόν καλλιέργησε σταδιακά το κλίμα στην Ευρώπη για περιηγητικού τύπου επισκέψεις στις χώρες της κλασικής αρχαιότητας. Δεν είναι τυχαίο πως τότε εκδίδονται και κυκλοφορούν πολλοί ταξιδιωτικοί οδηγοί που περιλαμβάνουν χρήσιμες οδηγίες για τους ταξιδιώτες της εποχής.

Η Κρήτη προσέλκυσε το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων περιηγητών λόγω της ανάμνησης του παρελθόντος πολιτιστικού της μεγαλείου ως το νησί του βασιλιά Μίνωα και του μυθολογικού κύκλου που συνδέεται με αυτόν.

Η Μεσαρά ήταν από τις περιοχές που δεχόταν ένα μεγάλο μέρος των περιηγητών, καθώς εκεί βρισκόταν το σημαντικότερο «τουριστικό» αξιοθέατο κατά τους χρόνους εκείνους, ο λεγόμενος Λαβύρινθος της Γόρτυνας, καθώς και τα ερείπια της πρωτεύουσας της ρωμαϊκής περιόδου.

Οι αρχαίοι και βυζαντινοί γεωγράφοι και ιστορικοί αποτέλεσαν από την αρχή πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τους ταξιδιώτες της Αναγέννησης αλλά και των αιώνων που ακολούθησαν. Ο Ηρόδοτος, ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, ο Ευστάθιος, ο Κεδρηνός και κυρίως ο Στράβωνας υπήρξαν απαραίτητοι οδηγοί κατά τη διάρκεια των περιηγήσεών τους (Barozzi 2004, 100-102), ενώ οι *Μεταμορφώσεις* του Οβίδιου (Karadimas 2015, 4), με τις πολυτελείς εικονογραφήσεις του Λαβύρινθου, καλλιέργησαν ακόμα περισσότερο το ενδιαφέρον για τις κρητικές αρχαιότητες.

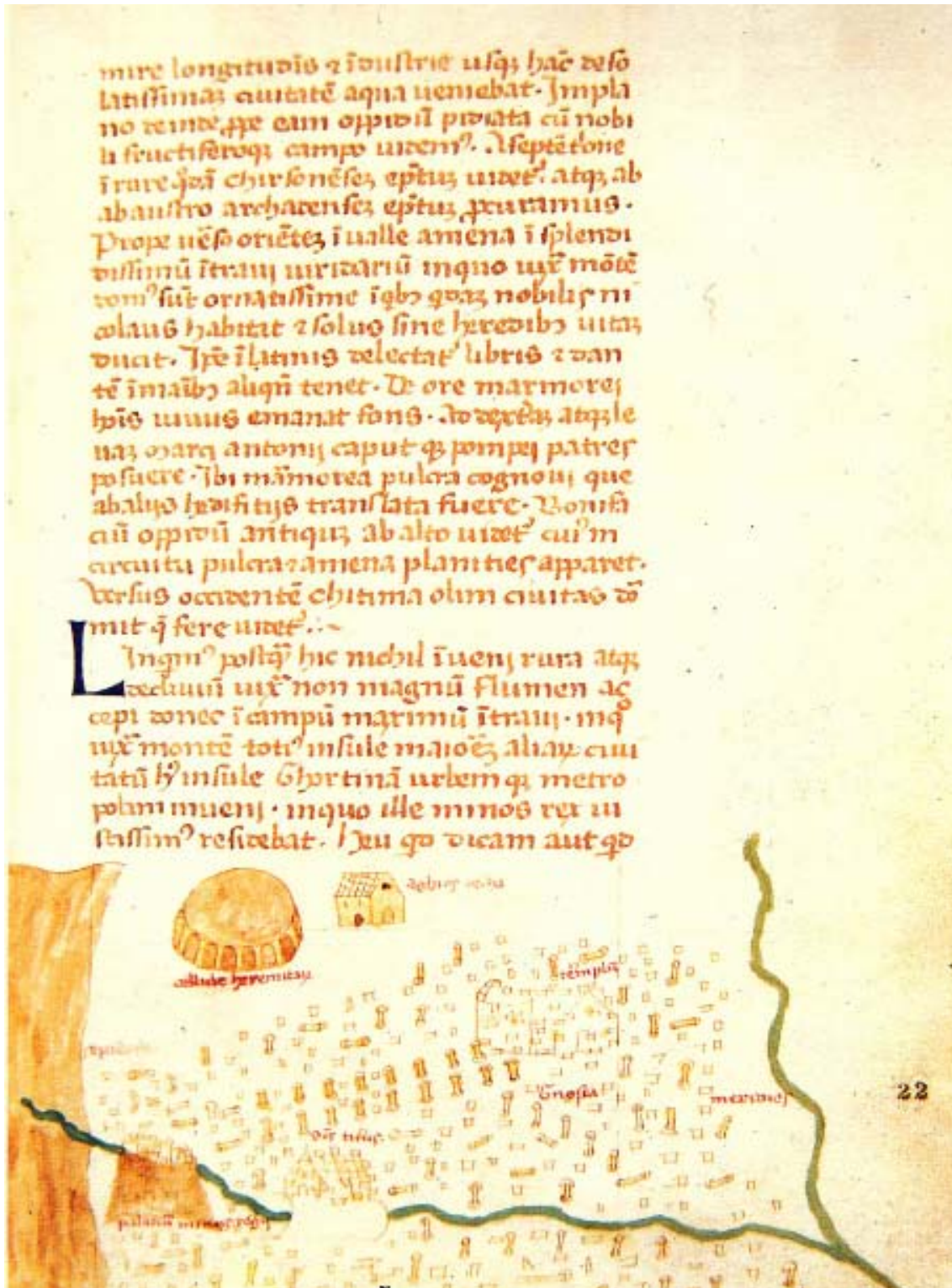
ΕΝΕΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Όπως θα φανεί και στη συνέχεια, κατά την Ενετοκρατία την Κρήτη επισκέπτονται κατά κύριο λόγο Ιταλοί, που απουσιάζουν σχεδόν ολοκληρωτικά μετά την οθωμανική κατάκτηση.

Ο Cristoforo Buondelmonti (2002, 26-27 και 49-50) υπήρξε πρωτοπόρος των περιηγήσεων στην Κρήτη και επηρέασε σε μεγάλο βαθμό αυτούς που ακολούθησαν. Επέλεξε να ασχοληθεί αποκλειστικά με αυτήν και το ελληνικό αρχιπέλαγος και όχι με ένα ευρύτερο τμήμα της ανατολικής Μεσογείου. Ευρισκόμενος σε ενετική γαλέρα, που πιθανόν διενεργούσε έλεγχο των ακτών, είχε την ευκαιρία να δει τόσο τα παράλια όσο και το εσωτερικό, καθώς επισκεπτόταν διάφορες τοποθεσίες είτε με ζώο είτε πεζή. Από τους Καλούς Λιμένες, για τους οποίους αναφέρει έναν αρχαίο ναό με μαρμάρινους κίονες, φτάνει στον Λέντα και στα Μάταλα, που περιγράφει διάσπαρτα μάρμαρα και αγάλματα, τους λαξευτούς τάφους και τα ανέπαφα μωσαϊκά στο δάπεδο ενός ναού. Στη συνέχεια στην πεδιάδα ανατολικά των Ματάλων ανακαλύπτει τα κατάλοιπα ενός *templum*, υποτιθέμενου ναού της Αρτέμιδος, που, σύμφωνα με τους μελετητές του έργου του, ήταν τα ορατά ακόμα εκείνη την εποχή ερείπια της μινωικής έπαυλης της Αγίας Τριάδας.

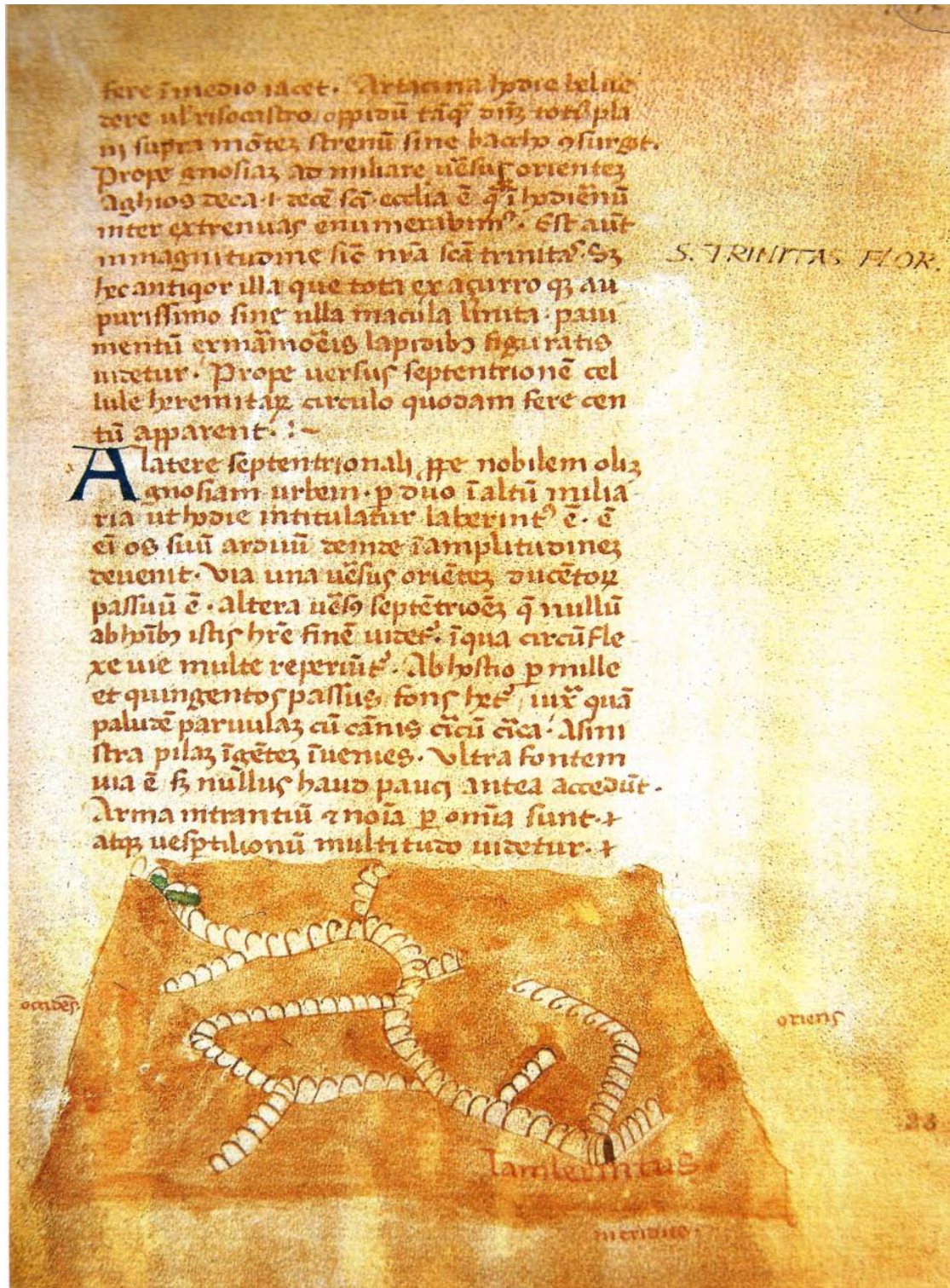
Τα μεγαλοπρεπή οικοδομήματα της Γόρτυνας (Εικ. 1) που κείτονται πλέον στο χώμα, καθώς και τα αγάλματα που διακρίνονται πάνω στη γη φέρνουν στον νου του τον βασιλιά Μίνωα και την ένδοξη περίοδο της ηγεμονίας του, του προκαλεί όμως θλίψη η παρούσα κατάσταση της πάλαι ποτέ ισχυρής πόλης. Στο μυαλό του, όπως και των περιηγητών που ακολούθησαν, δεν υπάρχει διάκριση της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας από το μινωικό παρελθόν. Γνώριζαν ότι η Γόρτυνα υπήρξε κάποτε πρωτεύουσα της Κρήτης και θεωρούν φυσικό να τοποθετήσουν στον θρόνο της τον Μίνωα. Από τις περιγραφές και τα σχέδιά του γίνεται αντιληπτό, αν και σε αρκετές περιπτώσεις έκανε λανθασμένες ταυτίσεις, ότι είχε δει το Πραιτώριο, το υδραγωγείο, τη γέφυρα, τον ναό του Αγίου Τίτου, καθώς και το αμφιθέατρο στους Αγίους Δέκα. Περιγράφει επίσης τον Λαβύρινθο (Εικ. 2), που ταυτίζει με αρχαίο λατομείο και αναφέρει για πρώτη φορά τη λειτουργία του ως «βιβλίο επισκεπτών» όσων μπήκαν και άφησαν την υπογραφή τους σε συγκεκριμένα σημεία στο εσωτερικό του. Είναι γνωστό από τις πηγές ότι οι Βενετοί αξιωματούχοι διοργάνωναν συχνά επισκέψεις στον χώρο για τους επίσημους προσκεκλημένους τους, μια τουριστική ατραξιόν που διατηρήθηκε για πολλούς αιώνες. Το έργο του θεωρείται το πρώτο ταξιδιωτικό βιβλίο με αρχαιολογική σημασία για την Κρήτη και αποτέλεσε βασικό οδηγό των μεταγενέστερων ταξιδιωτών.

Μια κατηγορία περιηγητών, για τους οποίους η Κρήτη αποτελεί απλώς έναν σταθμό για το πέρας του ταξιδιού τους, ήταν οι προσκυνητές προς τους Αγίους Τόπους, του πιο πολυσύχναστου για αιώνες

Εικ. 1. Σχέδιο της Γόρτυνας κατά τον Buondelmonti (Buondelmonti 2002, 51).

δρόμου στον μεσογειακό χώρο (Warren 2000, 1). Ενδεικτικά αναφέρονται ο Sir Richard Guylford (1851, 13-14), που κάνει λόγο για τον τάφο και την εκκλησία του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα

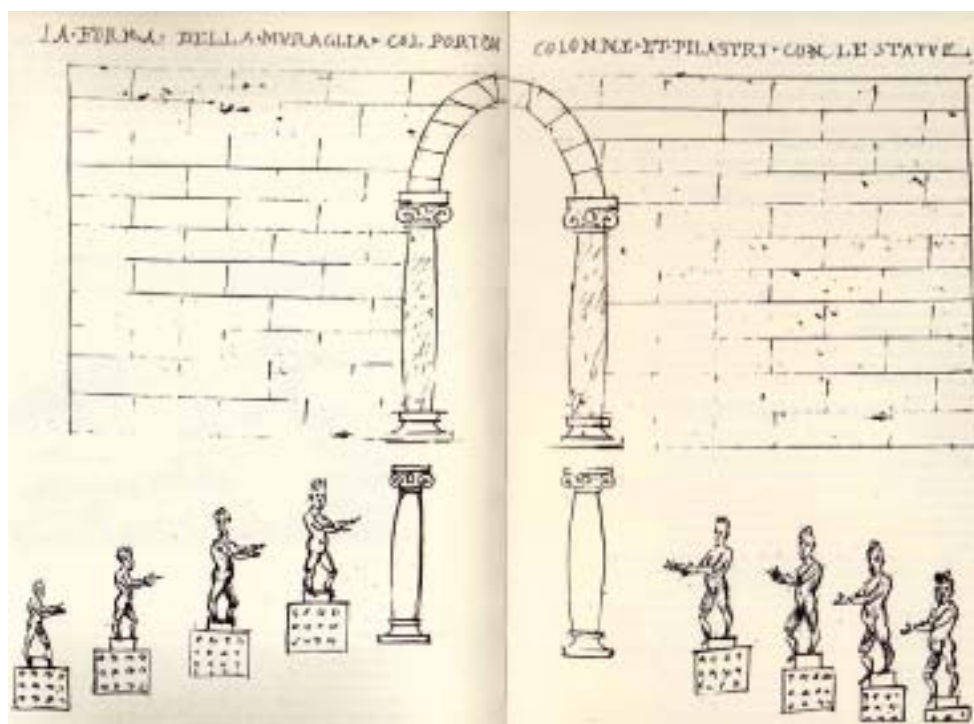
Εικ. 2. Ο Λαβύρινθος της Γόρτυνας κατά τον Buondelmonti (Buondelmonti 2002, 53).

και ο Πολωνός ευγενής Nikolai Radziwill (Rutkowski 1968, 85-94), ο οποίος κατά την επιστροφή του από τους Αγίους Τόπους επισκέπτεται τη Γόρτυνα, περιγράφει την εκκλησία του Αγίου Τίτου

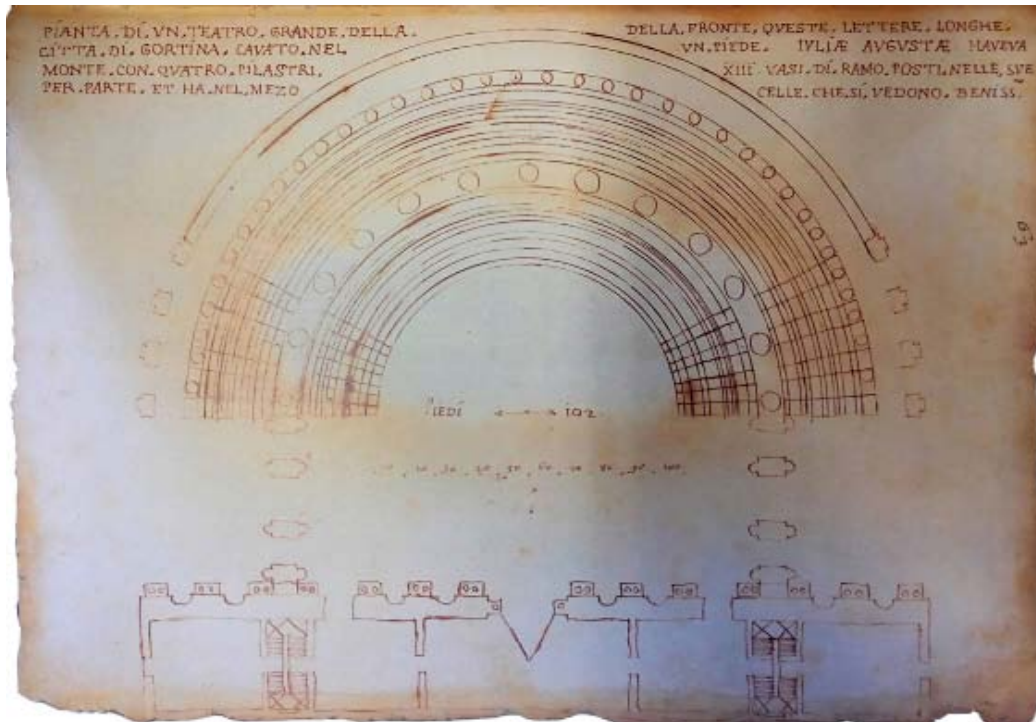
και μια γέφυρα που τοποθετεί χρονικά στους ελληνικούς χρόνους. Για τον Λαβύρινθο επιβεβαιώνει την άποψη ότι επρόκειτο για λατομείο.

Ο γιατρός και βοτανολόγος Pierre Belon (1553, 17-18) εγκαινιάζει μια σειρά περιηγητών από τη Γαλλία, οι οποίοι άφησαν ένα ιδιαίτερα σημαντικό έργο. Στο βιβλίο του συνδυάζει την παρατηρητικότητα με την επιστημοσύνη. Στην περιοχή της Γόρτυνας περιγράφει κίονες, καμάρες και τοίχους από εκκλησία, πιθανώς του Αγίου Τίτου. Παράλληλα θεωρεί τον Λαβύρινθο ως το λατομείο από το οποίο εξορύσσονταν οι λίθοι με τους οποίους χτίστηκε η Γόρτυνα, άποψη που τεκμηριώνεται από τα ορατά ίχνη των τροχών των κάρων.

Πολύ σημαντικές αυτή την περίοδο είναι οι μαρτυρίες των «ντόπιων» περιηγητών, που σε αντίθεση με τους επισκέπτες είχαν και χρόνο και μεγαλύτερη άνεση να ταξιδέψουν και να καταγράψουν τις εντυπώσεις τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι Francesco Barozzi και Onorio Belli. Ο πρώτος, Βενετοκρητικός λόγιος από το Ρέθυμνο, υπήρξε τυπικός *homo universalis* της ύστερης αναγεννησιακής περιόδου. Συνέταξε τον δικό του κατάλογο εκατό πόλεων της Κρήτης, ενώ συμμετείχε σε ανασκαφές, όπως και άλλοι Βενετοί αξιωματούχοι, για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων που εξάγονταν στη Βενετία και κατέληγαν μεταξύ άλλων και σε ιδιωτικές συλλογές. Επισκέφθηκε τα Μάταλα, όπου είδε τον ναό με το μωσαϊκό που αναφέρει ο Buonfondelmonti. Στη Γόρτυνα αναφέρεται εκτενέστατα στα ερείπιά της: τους πολυάριθμους μαρμαρίνους κίονες, τα αγάλματα, τους αγωγούς νερού, μια επιβλητική κατασκευή με πύλη –το σημερινό Πραιτώριο– (Εικ. 3), την εκκλησία των Αγίων Δέκα, μέρος της Μητρόπολης, και τη γέφυρα. Σημειώνει χαρακτηριστικά ότι όσο βαθύτερα σκάβει κανείς, τόσο περισσότερες πανέμορφες κολώνες και αγάλματα από μάρμαρο βρίσκει. Προσπαθεί να ετυμολογήσει

Εικ. 3. Ιχνογράφημα με το περιστήλιο εκατέρωθεν της κεντρικής θύρας του Πραιτωρίου στη Γόρτυνα κατά τον Barozzi (Barozzi 2004, 202-203).

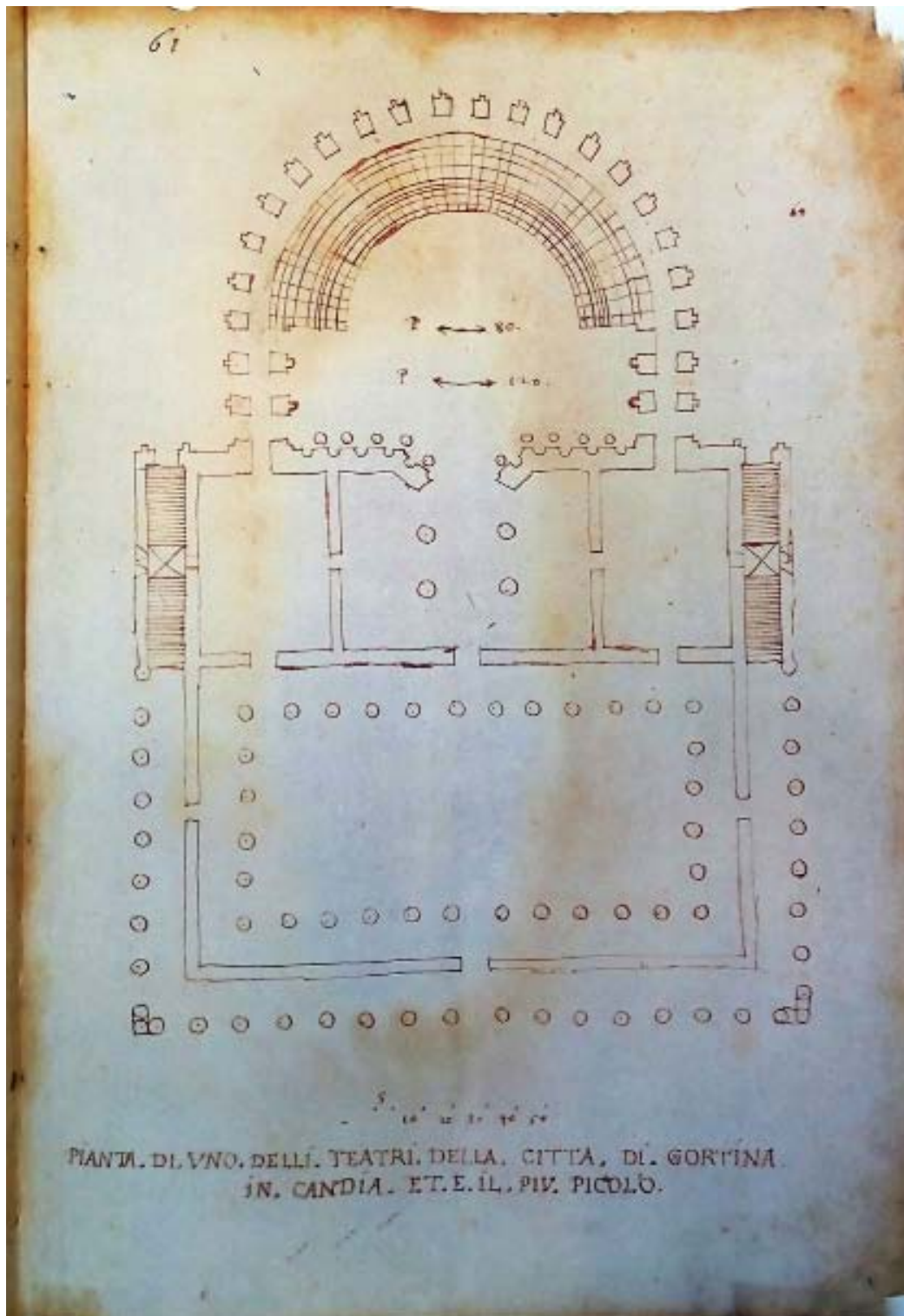

Εικ. 4. Κάτοψη του Μεγάλου Θεάτρου Γόρτυνας από τον Belli (Beschi 1999, χωρίς σελίδα).

τη λέξη *λαβύρινθος*, ενώ υιοθετεί την εξήγηση του Belon για λατομείο (Barozzi 2004, 72-80, 82-83 και 303-307).

Ο Belli, Ιταλός γιατρός, εγκατεστημένος στα Χανιά από το 1583 και για τα επόμενα 16 χρόνια, συνόδευε πολλές φορές τον Γενικό Προβλεπτή στις περιοδείες του. Το έργο του έχει δυστυχώς απωλεσθεί και ό,τι διασώζεται προέρχεται από τις διάφορες επιστολές του και τα σχέδια που τις συνόδευαν. Περιγράφει μια εικόνα πλήρους καταστροφής στα Μάταλα, από όπου μετέφερε τρεις μαρμάρινους κίονες στη Βενετία, ενώ την ίδια εικόνα αντικρίζει και στη Λεβήνα, όπου εντοπίζει τον ναό του Ασκληπιού. Στη Γόρτυνα κάνει εκτενή αναφορά στις αρχαιότητες της περιοχής. Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στο Μεγάλο (Εικ. 4) και το Μικρό Θέατρο (Εικ. 5), τα οποία σχεδιάζει, και εν πολλοίς παρουσιάζει μια αποκατεστημένη εκδοχή τους. Επίσης διενεργεί ανασκαφικές έρευνες και εντοπίζει πλήθος επιγραφών και 8 ακέφαλα αγάλματα, τα οποία καταλήγουν στη Βενετία (Σπανάκης 1968, 164-165· Τσικνάκης 1990, 217-218· Τσικνάκης 1991, 581, 584-586 και 588-589).

Στο πλαίσιο της ανανέωσης του ενδιαφέροντος του αγγλικού κοινού για το αρχαίο ελληνικό παρελθόν από τα τέλη του 16ου-αρχές 17ου αιώνα εντάσσονται τα ταξίδια ορισμένων περιηγητών στον ελληνικό χώρο, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης. Πιο συγκεκριμένα ο Fynes Moryson αποβιβάζεται στους Καλούς Λιμένες, βρίσκει κατάλυμα στη Μονή Οδηγητρίας και περνά χωρίς να εισέλθει από τον Λαβύρινθο, συνδέοντάς τον με τον μύθο του Θησέα (Moryson 1907, 80). Ο Σκωτσέζος William Lithgow (1640, 78) επισημαίνει έναν κατεστραμμένο ναό στα Μάταλα που φέρει επιγραφή στο υπέρθυρο, διάφορους ναούς στη Γόρτυνα και τον Λαβύρινθο,

Εικ. 5. Κάτοψη του Μικρού Θεάτρου Γόρτυνας από τον Belli (Beschi 1999, χωρίς σελίδα).

που τον συνδέει με τον Δαίδαλο χωρίς όμως να τον επισκεφθεί. Ο λόγιος George Sandys, ένας από τους πιο πολυδιαβασμένους περιηγητές του 17ου αιώνα, περιγράφει την ερειπιώδη

Εικ. 6. Χάρτης της Κρήτης του Piacenza (1688), όπου σημειώνεται η θέση του Λαβυρίνθου στην πεδιάδα της Μεσαράς (Βιγγοπούλου: <http://el.travelogues.gr/item.php?view=54459>).

κατάσταση της Γόρτυνας, ενώ χαρακτηρίζει τον Λαβύρινθο ως λατομείο και πιθανότατα είναι ο πρώτος Άγγλος περιηγητής που τον επισκέπτεται (Σιμόπουλος 1976, τ. Α', 96-502· Warren 1972, 76· Sandys 1673, 176).

Στο σημείο αυτό είναι αξιοσημείωτο το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν και οι πολυάριθμοι χάρτες οι οποίοι κυκλοφορούν από τον 16ο αιώνα και εξής, στους οποίους σχεδόν πάντα ο Λαβύρινθος είναι ορατός, τοποθετημένος στην ευρύτερη περιοχή της Μεσαράς και αποδοσμένος ως κτιστό μνημείο δαιδαλώδους μορφής (Κακλαμάνης, Μαυρομάτης, Τσοκόπουλος 2005, 44, 60, 92, 97, 98, 104, 105, 106, 107, 112 και 122) (Εικ. 6).

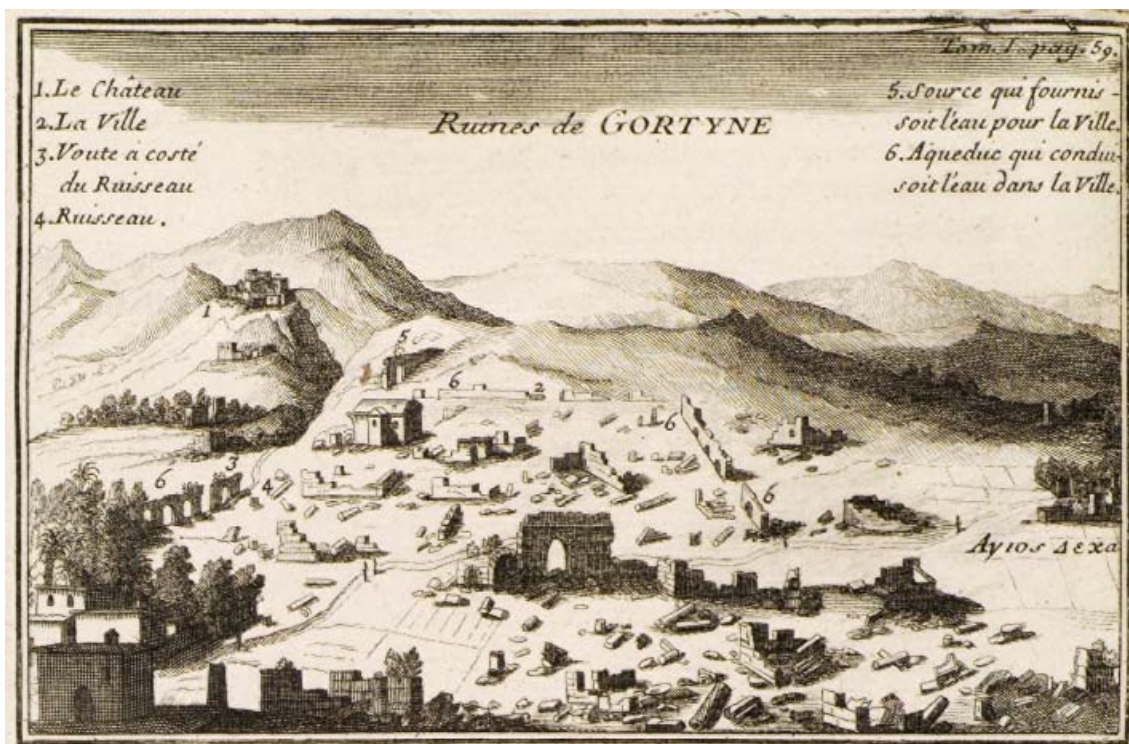
Από τα τέλη του 17ου-αρχές 18ου αιώνα αυξάνεται ακόμα περισσότερο το ενδιαφέρον του ευρωπαϊκού αναγνωστικού κοινού για την ταξιδιωτική γραμματεία. Για την ικανοποίηση αυτής της δίψας εμφανίζονται ακόμα και περιηγητές «γραφείου», όπως ο Darper, ο οποίος βασιζόμενος μόνο σε αρχαίους συγγραφείς και προγενέστερους περιηγητές δίνει μεταξύ άλλων μια λεπτομερή περιγραφή της Γόρτυνας και του Λαβύρινθου, καθώς και της σχετικής μυθολογικής παράδοσης (Darper 1999, 29-33 και 41-42). Οι περιηγητές πλέον είναι ιδιαίτερα καλλιεργημένοι, με ευρύτερα ενδιαφέροντα, που εκτός της αρχαιογνωσίας που αποτελεί μία από τις προτεραιότητές τους, στρέφουν το βλέμμα τους και στους ντόπιους των περιοχών που επισκέπτονται.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η κατάσταση μεταβάλλεται από την τουρκική κατάκτηση της Κρήτης και ύστερα. Προνομιακή πλέον θέση ανάμεσα στους ξένους που ταξιδεύουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποκτούν οι Γάλλοι, καθώς οι ποικίλες συμφωνίες μεταξύ της Πύλης και της Γαλλίας, οι λεγόμενες *διομολογήσεις*, καθιστούν τον ευρύτερο ελληνικό χώρο πρόσφορο προορισμό για αυτούς.

Μεγάλη μορφή του περιηγητισμού ήταν ο Joseph Pitton de Tournefort. Απεσταλμένος του Λουδοβίκου ΙΔ΄ είχε στόχο να μελετήσει την ιστορία, τη γεωγραφία και τις φυσικές επιστήμες των περιοχών που επισκέπτεται. Χαρακτηρίζει μεγαλοπρεπή τη Γόρτυνα (Εικ. 7), αφήνει εκτενείς περιγραφές και σχέδια των μνημείων της, αναφέρεται στις καταστροφές της από Τούρκους και Βενετούς και συγκρίνει με κριτική διάθεση τη δόξα των αρχαίων με την τωρινή θλιβερή κατάσταση των σύγχρονών τους Ελλήνων. Τους θεωρεί αγαθούς και αμόρφωτους, καθώς χαρακτηριστικά αναφέρει πως εκλαμβάνουν ως προφητείες για την απελευθέρωσή τους από τον οθωμανικό ζυγό τις επιγραφές των διαφόρων επισκεπτών του Λαβυρίνθου. Παράλληλα, παραθέτοντας ποικίλα επιχειρήματα, δεν θεωρεί το άνω μνημείο ούτε λατομείο ούτε τον μυθικό Λαβύρινθο, αλλά φυσική σήραγγα, που με ανθρώπινη παρέμβαση διαμορφώθηκε σε καταφύγιο (Tournefort 2003, 69-81).

Αξιόλογες πληροφορίες μάς άφησε και ο Claude Savary. Η Γόρτυνα και τα μνημεία της, που περιγράφει με λεπτομέρεια, τον γοητεύουν και πιστεύει πως όταν γίνουν ανασκαφές θα αποκαλυφθεί το μεγαλείο της πόλης, ενώ στηλιτεύει τη μεταφορά αρχαίου υλικού στα γειτονικά χωριά. Ο Λαβύρινθος καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της διήγησής του για τη Μεσαρά.

Εικ. 7. Αποτύπωση των ερειπίων της Γόρτυνας από τον Tournefort (Tournefort 2003, 70).

Σε αντίθεση με όλους τους προηγούμενους θεωρεί όντως το μνημείο κατοικία του Μινώταυρου, στο οποίο ο βασιλιάς έστειλε όσους αντιτίθεντο στην εξουσία του (Savary 1788, 226-254).

Δύο εντεταλμένοι του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ ήταν οι Bonneval και Dumas, οι οποίοι εκτέλεσαν μυστική αποστολή στην Κρήτη για λογαριασμό του. Αισθάνονται δέος περπατώντας στην αρχαία Γόρτυνα ανάμεσα σε ερείπια που φανερώνουν το καλό γούστο των αρχαίων Κρητών. Ο Λαβύρινθος εξάπτει την περιέργειά τους και τον επισκέπτονται για να διαπιστώσουν ιδίως όμμασι πόσα από αυτά που ανέφεραν οι προηγούμενοι περιηγητές αληθεύουν. Δεν παίρνουν σαφή θέση για το αν είναι λατομείο ή όχι, καταλήγοντας πως «ο πραγματικός Μινώταυρος ήταν ο πόνος και η δυστυχία των απελπισμένων που κατέφευγαν εκεί» (De Bonneval & Dumas 2000, 194-199).

Ο Richard Pococke, που φτάνει στην Κρήτη το 1739, υπήρξε ουσιαστικά ο πρόδρομος των σπουδαίων Άγγλων περιηγητών που επισκέφθηκαν το νησί τον 19ο αιώνα. Πραγματεύεται στο έργο του μια ευρεία γκάμα θεμάτων, καθώς σκοπός του ήταν να καταγράψει «οτιδήποτε παράξενο». Περιγράφει εκτός των άλλων στοιχεία της καθημερινής ζωής και της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ ασχολείται και με τα αρχαία μνημεία. Στη Μεσαρά επισκέπτεται τα Μάταλα, τους Καλούς Λιμένες, την Οδηγήτρια, τη Μητρόπολη, τη Γόρτυνα –όπου αναφέρεται εκτενώς στα κατάλοιπα της αρχαιότητας που διατηρούνται, κάνοντας μετρήσεις που θα φανούν ιδιαίτερα χρήσιμες στους Ιταλούς ανασκαφείς αργότερα– και, τέλος, τον Λαβύρινθο. Θεωρεί ότι πρόκειται για λατομείο, καθώς πιστεύει πως το πραγματικό μνημείο με το ίδιο όνομα βρισκόταν κάτω από την Κνωσό (Pococke 1845, 248-255).

ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΤΟΝ 19Ο ΑΙΩΝΑ

Η σημαντικότερη περιηγητική περίοδος της Κρήτης υπήρξε ο 19ος αιώνας τόσο για το πλήθος των περιηγητών όσο και την αξία των μαρτυριών τους. Πλέον η πλειονότητα των επισκεπτών έχει ιδιαίτερες επιστημονικές γνώσεις, παραμένουν μεγαλύτερο διάστημα στο νησί και μετακινούνται με πολυάριθμη συνοδεία. Ανεξάρτητα όμως από τον σκοπό τους, αρχαιολογούν με πάθος, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σιμόπουλος (1976, τ. Β΄, 14).

Ο Αυστριακός γιατρός Franz Sieber φτάνει στο νησί το 1817 και αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα στις μετακινήσεις του, καθώς το φιρμάνι που διέθετε ήταν ατελές. Σκοπός του ταξιδιού του ήταν η συλλογή φυτών, στα ιδιαίτερα όμως ενδιαφέροντά του βρισκόταν και η αρχαιολογία. Δεν εξιδανικεύει όμως το αρχαίο παρελθόν του νησιού εις βάρος των σύγχρονων κατοίκων του, όπως πολλοί από τους προηγούμενους περιηγητές, καθώς τους αντιμετωπίζει με συμπάθεια. Ίσως ήταν από τους ελάχιστους που δεν συνέλεξαν αρχαία αντικείμενα. Επισκέπτεται τους Αγίους Δέκα και βλέπει την τοπική εκκλησία. Στη Γόρτυνα αναφέρει πως το αρχαίο υλικό γίνεται αντικείμενο χρηματικών συναλλαγών και χρησιμοποιείται σε οικίες της περιοχής, ενώ πολλές επιγραφές που αναφέρονται από τους Belon, Tournefort και Pococke έχουν εξαφανιστεί. Δεν εντυπωσιάζεται πάντως ιδιαίτερα, καθώς βρίσκει τις περιγραφές του «εκπληκτικού μεγαλείου» της υπερβολικές. Το σχέδιο που άφησε κατά την επίσκεψή του στον Λαβύρινθο είναι ιδιαίτερης αξίας. Θεωρεί και αυτός ότι ο αληθινός, σχεδιασμένος από τον Δαίδαλο κατά

διαταγή του Μίνωα, βρισκόταν στην Κνωσό, ενώ το μνημείο της Γόρτυνας ήταν λατομείο (Sieber 1994, 275-278).

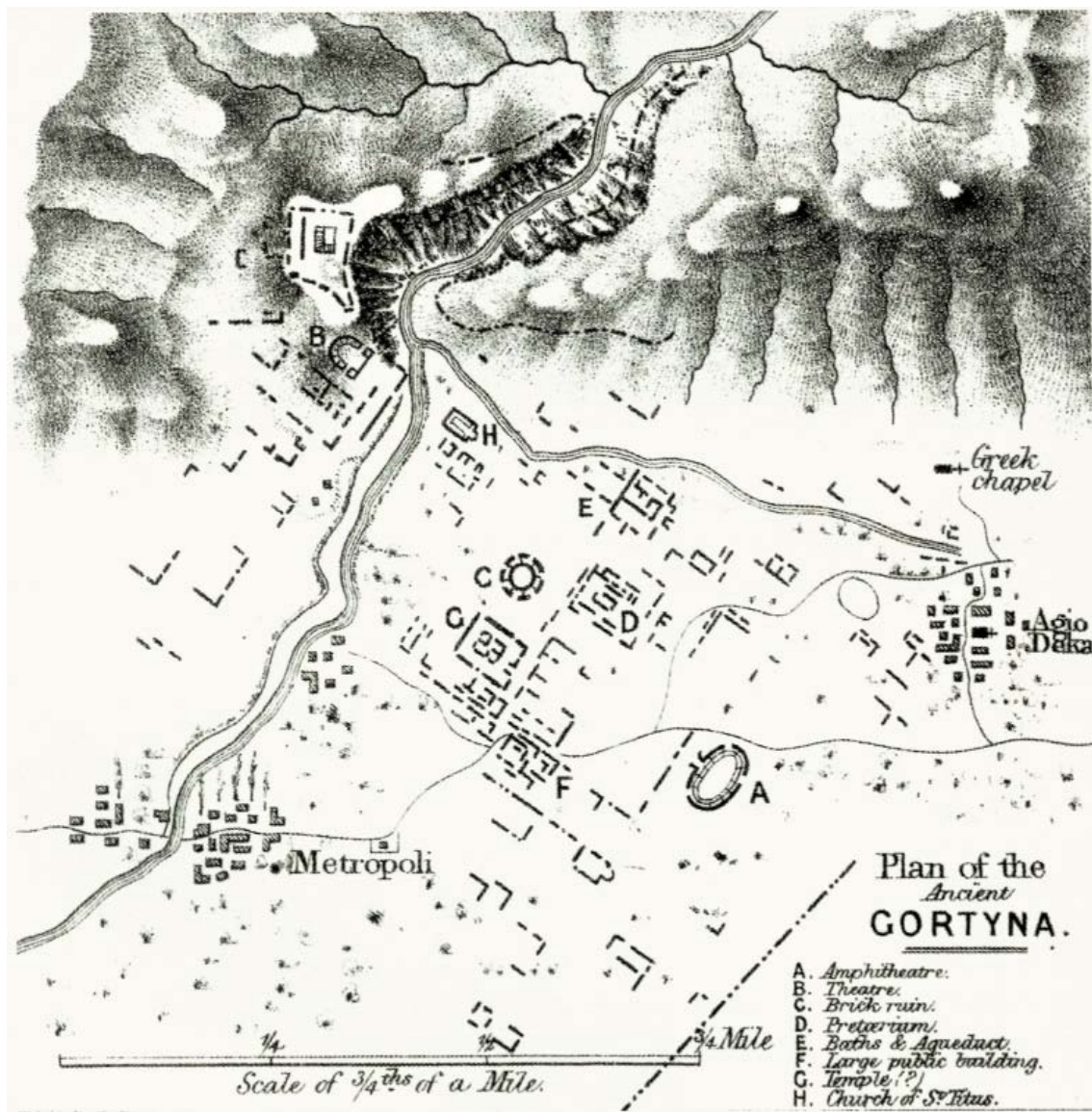
Οι Άγγλοι περιηγητές είναι αυτοί που κυριαρχούν τον 19ο αιώνα. Το πολιτικό σκηνικό αλλάζει, καθώς η κατάσταση στην παραπαίουσα οθωμανική Πύλη οδηγεί τη Βρετανική Αυτοκρατορία στο να στείλει ανθρώπους που θα καταγράψουν οτιδήποτε θα μπορούσε να φανεί χρήσιμο σε μελλοντικά σχέδια επέκτασής της. Παράλληλα η Ελλάδα συμπεριλαμβάνεται πλέον στο Grand Tour και πολλοί Βρετανοί ευγενείς σπεύδουν να συμπεριλάβουν στο δρομολόγιό τους και την Κρήτη (Moore 2013, 34).

Ο Charles Cockerel, όπως αναφέρει στο κείμενό του που συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση του Walpole, επισκέπτεται την Κρήτη για να δει τον Λαβύρινθο. Εξετάζει και περιγράφει εξονυχιστικά τον χώρο με οδηγούς από τους Αγίους Δέκα. Δεν βρίσκει ίχνη τροχών και αναρωτιέται για τυχόν ταφική χρήση του μνημείου, επηρεασμένος από αντίστοιχες αιγυπτιακές πρακτικές, χωρίς όμως να βρει κάποια περαιτέρω ένδειξη. Εν τέλει καταλήγει πως υπήρξε ένας συνδυασμός χρήσεων, καθώς πιστεύει ότι εκεί αρχικά ήταν τοποθετημένος ο αρχαίος Λαβύρινθος και όχι στην Κνωσό, στη συνέχεια έγινε το λατομείο της Γόρτυνας, ενώ με το πέρασμα των αιώνων απέκτησε χαρακτήρα καταφυγίου (Cockerel 1820, 402-409 και Cockerel 1907, 120-123).

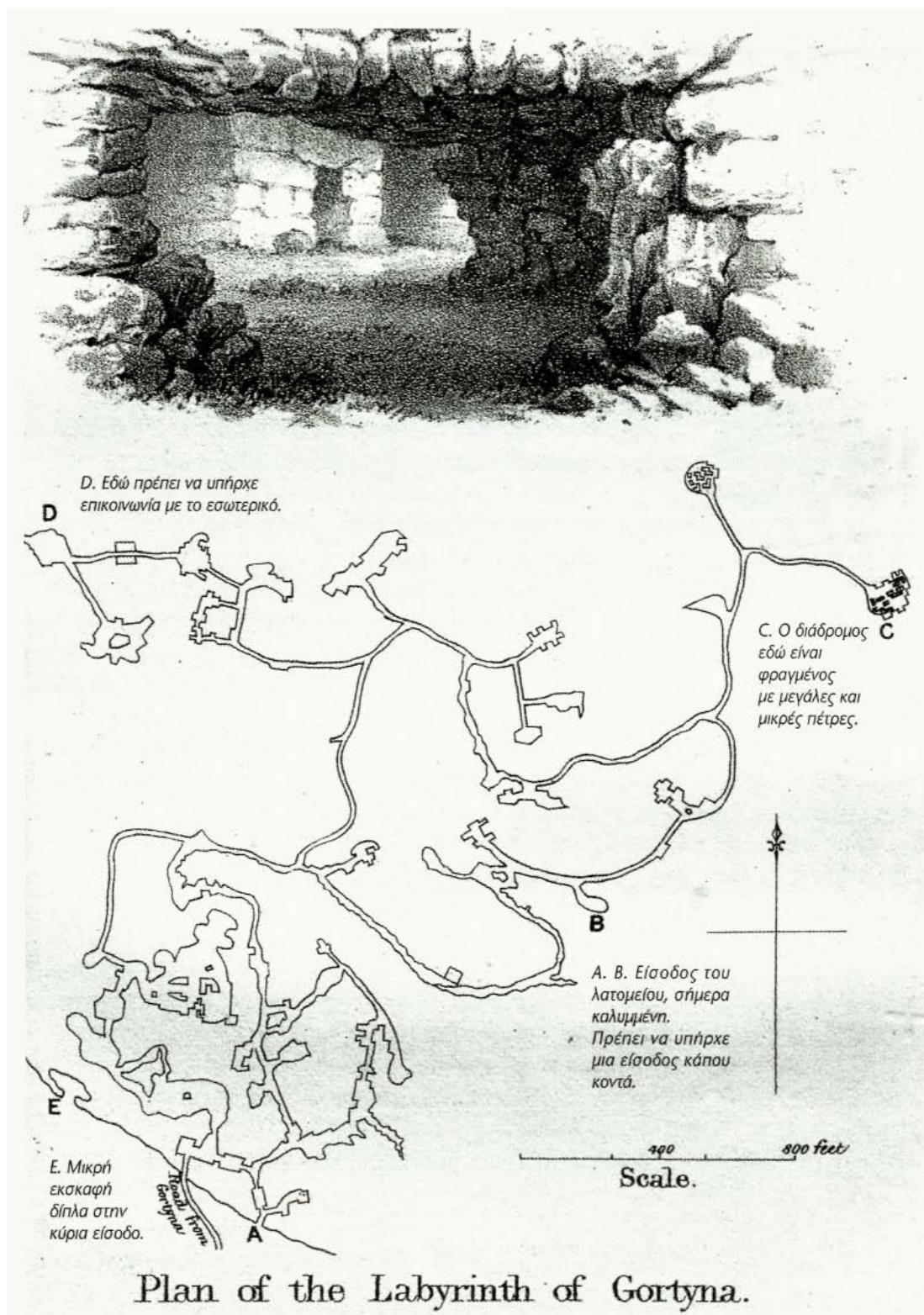
Ένας από τους περιηγητές που το έργο του για την Κρήτη υπήρξε σημείο καμπής ήταν ο Robert Pashley. Φτάνει το 1834 και σκοπός του είναι να επισκεφθεί τις αρχαίες θέσεις ταυτίζοντας τις πόλεις που αναφέρονται στις γραπτές πηγές της αρχαιότητας. Ψάχνει για αρχαία παντού, καθώς θεωρεί ότι η Κρήτη δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς. Καταφέρνει να εξασφαλίσει την άδεια του Γενικού Διοικητή για αποτύπωση μνημείων και ανασκαφές σε θέσεις αρχαίων πόλεων. Κατά την παραμονή του προβαίνει σε αγορές αρχαίων αντικειμένων, που τα μεταφέρει στην Αγγλία. Πολύτιμος αρωγός και συνεργάτης του αποδεικνύεται ο καπετάν Μανιάς, που θα αποτελέσει συνοδοιπόρο και του Spratt τα χρόνια που ακολούθησαν. Επισκεπτόμενος τη Μεσαρά, παρουσιάζει μια εικόνα καταστροφής και ερήμωσης λίγα χρόνια μετά τη λήξη της επαναστατικής δραστηριότητας. Συζητούσε στα ελληνικά με τους κατοίκους προσπαθώντας να κερδίσει την εμπιστοσύνη τους ώστε να του δώσουν πληροφορίες για την ύπαρξη αρχαίων ερειπίων στην περιοχή τους. Στους Αγίους Δέκα φιλοξενείται στο σπίτι του καπετάν Ηλία Ηλιάκη, που κατείχε τον ρόλο «ξεναγού» των επισκεπτών των ερειπίων της Γόρτυνας. Ο Pashley δεν περιγράφει εκτενώς τα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης, καθώς αφενός δεν κρίνει αναγκαίο να κάνει κάτι με το οποίο έχουν ασχοληθεί οι προηγούμενοι περιηγητές και αφετέρου οι άσχημες καιρικές συνθήκες και η εσπευσμένη αναχώρησή του από την περιοχή δεν του επιτρέπουν να εξετάσει τον χώρο όσο ήθελε. Για τον Λαβύρινθο αναφέρει χαρακτηριστικά πως «είναι πασιφανές όσο και ο ήλιος το καταμεσήμερο ότι το παραπάνω σπήλαιο έχει τόση σχέση με τον μυθικό Λαβύρινθο της Κρήτης όσο και τα άλλα σπήλαια» (Pashley 1837, τ. V.I, 295-299).

Ο ναύαρχος Thomas Spratt υπήρξε από τους σημαντικότερους περιηγητές της Κρήτης, καθώς το έργο του απετέλεσε οδηγό για τους πρωτοπόρους της αρχαιολογικής έρευνας του νησιού. Είχε το πλεονέκτημα να μετακινείται με πλοίο και να αποβιβάζεται σε όποια περιοχή ήθελε. Η οξυδέρκεια, η παρατηρητικότητα, η γνώση της τοπογραφίας και η ορθή

χρήση των πληροφοριών των αρχαίων συγγραφέων, των προηγούμενων περιηγητών αλλά και των ντόπιων τού παρείχαν τη δυνατότητα να παραδώσει ένα αξεπέραστο έργο τόσο στο ευρύ αναγνωστικό κοινό του όσο και στους ασχολούμενους με την Κρήτη επιστήμονες. Ταυτίζει πρώτος αυτός τους αρχαιολογικούς χώρους του Ρυτίου και της Φαιστού, στα Μάταλα ερμηνεύει κατάλοιπα κτιριακών εγκαταστάσεων, ενώ επισκέπτεται και περιγράφει τη Λεβίνα, τους Καλούς Λιμένες και τη Λασαία. Στους Αγίους Δέκα φιλοξενείται και αυτός στο σπίτι του Ηλιάκη. Στη Γόρτυνα προσπαθεί να ταυτίσει τα μνημεία με αρκετή επιτυχία, όπως παραδέχονται και οι μεταγενέστεροι ανασκαφείς, κάνει ένα λεπτομερές σχεδιάγραμμα του χώρου (Εικ. 8), ενώ δεν παραλείπει να περιγράψει το σύμπλεγμα Ευρώπης και Ταύρου. Πιστεύει ότι ο Λαβύρινθος (Εικ. 9) χρησιμοποιήθηκε και ως λατομείο και ως χώρος, όπου ο Μίνωας φυλάκιζε τους νέους των Αθηνών προκειμένου να εκπαιδευτούν ως πολίτες της Κρήτης –ανάμνηση η οποία συνέβαλε

Εικ. 8. Σχέδιο αρχαιολογικού χώρου Γόρτυνας από τον Spratt (Spratt 2007, 57).

Εικ. 9. Σχεδιαστική αναπαράσταση του Λαβύρινθου κατά τον Spratt (Spratt 2007, 83).

στο να δημιουργηθεί ο μύθος του Μινώταυρου από τους Αθηναίους– αλλά και ως καταφύγιο των χριστιανών τα νεότερα χρόνια (Spratt 2007, τ. Α', 419-430, 447-453, τ. Β', 10-87).

Εικ. 10. Ζωγραφική απόδοση της Γόρτυνας από τον Lear
(Fowler 2012, 83).

Ο Edward Lear ταξιδεύει στην Κρήτη το 1864. Ως συγγραφέας και ζωγράφος έψαχνε να βρει ενδιαφέροντα τοπία για να σκισάρει, κρατώντας παράλληλα και ημερολόγιο που ενίοτε λειτουργούσε συμπληρωματικά στα σχέδιά του. Έχει την ευκαιρία να συναντήσει ανθρώπους με τους οποίους είχαν συνεργαστεί παλιότερα οι προκάτοχοί του, όπως ο Ηλιάκης. Μαζί επισκέπτονται διάφορες θέσεις στη Μεσαρά, όπως τη Μητρόπολη, τον Αμπελούζο και τη Γόρτυνα, όπου σχεδιάζει μεταξύ άλλων το θέατρο και τη θεά της πεδιάδας από το σημείο αυτό (Εικ. 10). Αναφέρεται επίσης στον ναό του Αγίου Τίτου, ενώ είναι από τους ελάχιστους που φαίνεται ότι δεν επισκέφθηκε τον Λαβύρινθο. Ξαφνιάζεται από την παραμελημένη και κατεστραμμένη ύπαιθρο, χαρακτηρίζοντας τις αρχαιότητες «πολύ παλιές αλλά αόρατες» (Fowler 2012, 9-18, 31 και 79-84).

Ο περιηγητικός πυρετός του 19ου αιώνα παρασύρει και Αγγλίδες αριστοκράτισσες, που οργανώνουν ταξίδια στον ελληνικό χώρο, αψηφώντας την ταλαιπωρία και τους κινδύνους. Αναφέρεται ενδεικτικά η Anna Vivanti (1865), η Mary Walker (1886) και κυρίως η Ελπίδα Μέλαινα (Μέλαινα 2008, 11-12, 179-180 και 402-426) (Εικ. 11), που φτάνει στο νησί το 1866 και παραμένει πολλά χρόνια. Τη συνοδεύει μεταξύ άλλων ο Γερμανός ζωγράφος Josef Winckler, του οποίου οι τοπιογραφίες περιλαμβάνονται στην έκδοσή της. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι στην Κρήτη «ο αρχαιολόγος βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση, σπάνια επιστρέφει με άδεια χέρια» (Μέλαινα 2008, 280-281). Βλέποντας την κατάσταση των αρχαιοτήτων κατά τα χρόνια των περιηγήσεών της αναρωτιέται «πότε κάποια από τις αρχαιολογικές εταιρείες

ΕΛΠΙΣ ΜΕΛΑΙΝΑ

Εικ. 11. Η Ελπής Μέλαινα
(Μέλαινα 2008, εσώφυλλο).

θα θεωρήσει ότι αξίζει τον κόπο να στείλει στο νησί μερικούς εξοπλισμένους με τα απαραίτητα;» (Μέλαινα 2008, 368).

Από τους κύριους εκπροσώπους των Γάλλων περιηγητών τον αιώνα αυτό –και από τους σημαντικότερους γενικότερα– ήταν ο Victor Raulin, ο οποίος άφησε ένα εκτενές έργο για το κρητικό περιβάλλον και τη βοτανική. Δεν έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις αρχαίες θέσεις, ωστόσο επισκέπτεται τη Γόρτυνα και περιγράφει αρκετά από τα μνημεία της. Η περιήγησή του στον Λαβύρινθο τον απογοητεύει, καθώς διαπιστώνει ότι πρόκειται για αρχαίο λατομείο, στο οποίο κάποια στιγμή δόθηκε το όνομα του Λαβύρινθου. Αξίζει να σημειωθεί η συμπεριφορά του ντόπιου οδηγού, ο οποίος κρατούσε έναν σπάγκο που θα τους βοηθούσε να μπουκ και να βγουν από το σπήλαιο –ορατός ο παραλληλισμός με τον μύθο της Αριάδνης– και με θεατρικούς προσπαθούσε να συνδέσει τον μύθο

του Θησέα με τη σύγχρονη εποχή, μια πρακτική που όπως αναφέρει ο περιηγητής έφερε αποτέλεσμα με τους Άγγλους και τις κυρίες, αλλά όχι με αυτόν (Raulin 1858, 136-141).

Το επίσημο ενδιαφέρον της Γαλλίας για τις αρχαιότητες της Κρήτης εκδηλώνεται με την αποστολή δύο αρχαιολόγων από τη Γαλλική Σχολή Αθηνών, του George Perrot και Leon Thenon το 1857. Το αρχαιολογικό κομμάτι της έρευνας περιελάμβανε την περιγραφή του νησιού, την ταύτιση αρχαίων πόλεων, την αποτύπωση επιγραφών. Ο Thenon ασχολήθηκε με τη μελέτη της τοπογραφίας και της αρχαιολογίας του νησιού, ενώ ο Perrot με το ιστορικό κομμάτι. Το έργο τους «υποχρέωσε» τη Γαλλική Ακαδημία το 1862 να αποφανθεί για την αναγκαιότητα ανασκαφών στην Κρήτη (Christofi 1996, 357-360). Ένα μέρος της περιήγησής τους στο νησί αφιερώνεται στη Γόρτυνα, της οποίας, ιδίως ο Thenon, περιγράφει με λεπτομέρειες τα ερείπια. Αυτό που τραβά την προσοχή και των δύο είναι μια εντοιχισμένη σε νερόμυλο επιγραφή της αρχαϊκής περιόδου, στον χώρο της Αρχαίας Αγοράς. Μεταφέρθηκε από τον Thenon στο Λούβρο το 1858. Πρόκειται για τμήμα της Μεγάλης Επιγραφής που θα αποκαλύψει ο Halbherr στον ίδιο χώρο μερικά χρόνια αργότερα. Το γλυπτό που αναπαριστά την αρπαγή της Ευρώπης από τον Ταύρο και είχε δει λίγα χρόνια νωρίτερα ο Spratt, τους προκαλεί επίσης το ενδιαφέρον. Ο Perrot αναφέρει ότι μετά από κάποια χρόνια μεταφέρθηκε από Άγγλους περιηγητές και αγνοείται η τύχη του.¹ Σημειώνουν και οι δύο ότι ο Λαβύρινθος πράγματι ήταν αρχαίο λατομείο και δεν είχε σχέση με τον μύθο του Θησέα, κάτι που ήταν ευρέως αποδεκτό μεταξύ των χωρικών

¹ Σήμερα είναι γνωστό ότι βρίσκεται στη συλλογή του Βρετανικού Μουσείου.

της περιοχής. Χαρακτηριστικά επίσης αναφέρουν έναν λαϊκό μύθο της εποχής για μια μαρμάρινη πύλη, η οποία άνοιγε εφόσον χρησιμοποιούνταν τα κατάλληλα μαγικά λόγια και οδηγούσε σε μια αίθουσα γεμάτη θησαυρούς (Perrot 1867, 95-106· Thenon 1866, 58-79).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τι λοιπόν προσελκύει τους περιηγητές στη Μεσαρά; Κάποιοι πρώιμοι κυρίως ταξιδιώτες, έντονα θρησκευόμενοι, αναζητούν τα χνάρια του Αποστόλου Παύλου στους Καλούς Λιμένες, όπως περιγράφονται στις Πράξεις των Αποστόλων, αναφέρονται ευλαβικά στον Άγιο Τίτο, πρώτο επίσκοπο Κρήτης, και συγκινούνται από το μαρτύριο των Αγίων Δέκα. Εκτός της θρησκευτικής διάστασης η αναζήτηση της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας οδηγεί στη Γόρτυνα, πρωτεύουσα του νησιού για μεγάλο διάστημα, με ορατά πολλά από τα επιβλητικά μνημεία της. Το σημαντικότερο όμως «τουριστικό», με τους σημερινούς όρους, αξιοθέατο ολόκληρης της Κρήτης μέχρι την ανακάλυψη της Κνωσού από τον Έβανς ήταν ο Λαβύρινθος. Σχεδόν όλοι τον επισκέπτονται ή αναφέρονται σε αυτόν, προσπαθώντας να κατανοήσουν τη χρήση του. Οι περισσότεροι συμφωνούν πως πρόκειται για λατομείο, άλλοι δίνουν έμφαση στη μυθολογική παράδοση που τον περιβάλλει και κάποιοι προτείνουν έναν συνδυασμό χρήσεων του τεχνητού αυτού σπηλαίου. Παράλληλα ορισμένοι περιηγητές κάνουν γνωστές στους αναγνώστες τους τις λαϊκές δοξασίες που σχετίζονται με το μνημείο. Οι μαρτυρίες των ταξιδιωτών των περασμένων αιώνων είναι ιδιαίτερα πολύτιμες και για τα μνημεία και για ποικίλους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή. Ωστόσο οφείλουμε πάντα να είμαστε προσεκτικοί, καθώς όπως έγραψε και ο Βολταίρος, «τα περισσότερα ψέματα βρίσκονται στους περιηγητικούς συγγραφείς» (Σιμόπουλος 1976, τ. Β΄, 9-10).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Francesco Barozzi (2004), *Descrittione dell'isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης) (1577/8), Μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης*, Στέφανος Κακλαμάνης (εισαγωγή, έκδοση κειμένου, σχόλια και απόδοση στα ελληνικά), Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.
- Pierre Belon (1553), *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estranges, rédigées en trois livres*, Paris, G. Corrozet.
- Luigi Beschi (1999), *Onorio Belli a Creta. Un manoscritto inedito della Scuola archeologica italiana di Atene (1587)*, Luigi Beschi (premesse, trascrizione, comment), Atene, Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Ιόλη Βιγγοπούλου, *Travelogues, Με το βλέμμα των περιηγητών, Τόποι – Μνημεία – Άνθρωποι*, Ιστοσελίδα el.travelogues.gr.
- Philippe de Bonneval & Mathieu Dumas (2000), *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης, Μια ανέκδοτη μυστική έκδοση του 1783*, Γιώργος Νικολάου, Μανόλης Πεπονάκης (έκδοση, μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια), Ρέθυμνο, Μίτος.
- Cristoforo Buondelmonti (2002), *Περιγραφή της Νήσου Κρήτης, Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, Μάρθα Αποσκήτη (μτφρ. και εισαγωγή), Ηράκλειο, Μικρός Ναυτίλος.

- Kalliopi Christofi (1996), "Les Français en Crète. De la huitième question de l'Académie à la concession de Zouroképhalo", *BCH* 120.1, 357-371.
- Charles Robert Cockerell (1820), "The Labyrinth of Crete", Robert Walpole, *Travels in various countries of the East; being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, London.
- Charles R. Cockerell (1907), *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817*, Samuel Pepys Cockerell (ed.), London, New York and Bombay.
- Olfert Dapper (1999), *Περί της Νήσου Κρήτης, από το Βιβλίο των νήσων του Αρχιτελάγου, 1688*, Αριστέα Πλευρή (μτφρ.), Ηράκλειο, Μικρός Ναυτίλος.
- Rowena Fowler (2012), *Edward Lear, The Cretan Journal*, Athens-Dedham, Denise Harvey & Company.
- Richard Guylforde (1851), *The Pylgrymage of Sir Richard Guylforde to the Holy Land, A.D. 1506*, London, Camden Society.
- Στέφανος Κακλαμάνης, Γιάννης Μαυρομάτης, Βάσιος Τσοκόπουλος (2005), *Candia/Creta/Κρήτη: Ο χώρος και ο χρόνος (16ος-18ος αιώνες)*, Αθήνα, Αρχείο Χαρτογραφίας του ελληνικού χώρου – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Nektarios Karadimas (2015), "The unknown past of Minoan Archaeology: From the Renaissance Until the Arrival of Sir Arthur Evans in Crete", Sarah Cappel, Ute Günkel-Masckek and Diamantis Panagiotopoulos (eds.), *Minoan Archaeology, Perspectives for the 21st century, Proceedings of the International PhD and Post-Doc Conference at Heidelberg*, Presses Universitaires de Louvain, 3-16.
- William Lithgow (1640), *The Totall Discourse, of the rare Adventures and painefull Peregrinations of long nineteene yeares, Travailles from Scotland, to the most famous Kingdomes in Europe, Asia and Africa*, London, I. Okes.
- Ελίτις Μέλαινα (2008), *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866-1870, Με 14 τοπογραφίες του Joseph Winckler και έναν χάρτη της Κρήτης*, Ιωάννα Μυλωνάκη (μετάφραση, εκδόσεις, σχόλια), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Dudley Moore (2013), *Dawn of Discovery: The Early British Travellers to Crete*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing.
- Fynes Moryson (1907), *An Itinerary containing his ten years travels through the twelve dominions of Germany, Bohmerland, Switzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, Vol. II, Glasgow, James MacLehose and Sons, Publishers to the University.
- Robert Pashley (1837), *Travels in Crete*, Vol. I & II, London, John Murray.
- George Perrot (1867), *L'île de Crète, Souvenirs de voyage*, Paris.
- Richard Pococke (1845), *A Description of the East, and some other countries. Observations of the Palestine or the Holly Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus and Candia*, London, W. Bowyer.
- Victor Raulin (1858), *Description physique de l'île de Crete*, Bordeaux, M. Le Ministre e l'Instruction publique.
- Bogdan Rutkowski (1968), "Les antiquités crétoises dans la relation d'un voyageur polonaise du XVIe siècle", *BCH* 92, 85-96.
- George Sandys (1673), *Sandys Travels, containing a History of the Original and Present state of the Turkish Empire: Their Laws, Government, Policy, Military, Force, Courts of Justice and Commerce*, London, Printed for John Williams Junior, at the Crown in Little-Britain, The Seventh Edition.
- Claude Savary (1788), *Letters on Greece being a sequel to Letters on Egypt, and containing Travels through Rhodes, Crete and other islands of the Archipelago; with comparative remarks on their ancient and present state, and observations on the government, character, and manners, of the Turks, and modern Greeks*, Claude Etienne Savary (μτφρ.), London, Printed for G. G. J. and J. Robinson, Paternoster-Row.
- Franz Wilhem Sieber (1994), *Ταξιδεύοντας στη Νήσο Κρήτη το 1817*, Αθήνα, Ιστορητής.

- Κυριάκος Σιμόπουλος (1976), *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Α΄-Δ΄, Αθήναι.
- Στέργιος Σπανάκης (1968), «Το θέατρο στη Ρωμαϊκή Κρήτη», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 142-168.
- Thomas Spratt (2007), *Ταξίδια και Έρευνες στην Κρήτη του 1850*, Μαρία Ψιλάκη (μτφρ.), τ. Α΄ και Β΄, Ηράκλειο, Καρμάνωρ.
- Leon Thenon (1866), *Fragments d'une description de l'île de Crète*, Paris, Extrait de la Revue Archeologique.
- Joseph Pitton de Tournefort (2003), *Ταξίδι στην Κρήτη και τις νήσους του Αρχιπελάγους, 1700-1702*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κωνσταντίνος Τσιγκνάκης (1990), «Ένα άγνωστο κείμενο του Onorio Belli για τις αρχαιότητες της Κρήτης (1591)», *Παλίμψηστον* 9/10, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 179-238.
- Κωνσταντίνος Τσιγκνάκης (1991), «Η αρχαιολογική έρευνα του Onorio Belli στην Κρήτη (με βάση ένα άγνωστο κείμενό του)», *Πεπραγμένα του Στ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 577-589.
- Anna Vivanti (1865), *A journey to Crete, Constantinople, Naples and Florence: three months abroad*, London.
- Mary Walker (1886), *Eastern Life and Scenery with Excursions in Asia Minor, Mytilene, Crete and Roumania in Two Volumes*, London, Chapman and Hall.
- Peter Warren (1972), "16th, 17th and 18th century British Travelers in Crete", *Κρητικά Χρονικά* ΚΔ΄, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 65-92.
- Peter Warren (2000), "Early Travellers from Britain and Ireland", Davina Huxley (ed.), *Cretan Quests, British Explorers, Excavators and Historians*, Athens, BSA, 1-8.
- Νίκος Ψιλάκης (2007), «Στην Κρήτη του σήμερα ακολουθώντας τα βήματα του Spratt», Thomas Spratt, *Ταξίδια και Έρευνες στην Κρήτη του 1850*, Μαρία Ψιλάκη (μτφρ.), τ. Α΄ και Β΄, Ηράκλειο, Καρμάνωρ.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη (1990), «Η Κρήτη στα περιηγητικά κείμενα (τέλη 17ου-αρχές 19ου αιώνα)», *Πεπραγμένα του Στ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 3, 9-37.
- Χαράλαμπος Γάσπαρης (1995), «Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη Μεσαιωνική Κρήτη. Οι μαρτυρίες των περιηγητών (14ος-15ος αι.)», *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο, Δήμος Ρεθύμνης και Ι.Λ.Ε.Ρ., 165-174.
- Δάφνη Γόντικα (1995), «Οι ξένοι ταξιδιώτες στην Κρήτη (12ος-17ος αιώνας)», *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α1, Ρέθυμνο, Δήμος Ρεθύμνης και Ι.Λ.Ε.Ρ., 163-172.
- Γεώργιος Εκκεκάκης (2006), *Περιηγητές και περιηγητικά κείμενα για την Κρήτη (15ος μέχρι και 20ός αιώνας)*, Ρέθυμνο.
- Ιωάννης Καλλιτσουνάκης (1950), «Περιηγηταί και ιστορικοί νεώτερον χρόνων περί Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* Δ΄, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 257-263.
- Καλούστ Παραγκαμιάν – Αντώνιος Βασιλάκης (2002), *Η Λαθύρινθος της Μεσαράς, Ηράκλειο: Λαθύρινθος, Μοίρες, Άτυπη Ομάδα Νέων Δήμου Μοιρών Κρήτης*.
- Ελευθέριος Πλατάκης (1970-1973), «Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι και περιηγηταί περί Κρήτης κατά τον ΙΒ΄-ΙΘ΄ αι.», *Αμάλθεια*, τ. 2, 3, 5-10, 13, 14.
- Antonino Di Vita (2015), *Η Γόρτυνα της Κρήτης, Δεκαπέντε αιώνες αστικού βίου*, Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.